

AGNIESZKA BAJOR* – KATOWICE

**„POLSKA BIBLIOGRAFIA BIBLIOLOGICZNA” JAKO ŹRÓDŁO
DO DZIEJÓW KSIĄŻKI I BIBLIOTEKI JASNOGÓRSKIEJ**

Kult książki i biblioteki wśród jasnogórskich paulinów jest niemal tak samo stary jak erygowany w 1382 r. klasztor, do którego ojcowie zostali sprowadzeni przez księcia Władysława Opolczyka. Bracia pustelnicy otrzymali *Regulę* Św. Augustyna w 1308 r. od legata papieża Klemensa V. Wskazuje ona na szczególne znaczenie książki i biblioteki w życiu zakonu. Książnice były bowiem instytucjami, z których zakonnicy mogli wypożyczać dokumenty w określone dni oraz podczas wyznaczonych godzin. Prawo zakonne zalecało ponadto, by w bibliotece gromadzono odpowiednią literaturę (komentarze biblijne, literaturę monastyczną, historyczną oraz słowniki), ułatwiającą pełnienie przez zakonników powinności duszpasterskich¹.

Podstawą przygotowania przeglądu bibliograficznego, poświęconego książce i bibliotece w jasnogórskim sanktuarium, była dziedzinowa bibliografia *Polska Bibliografia Bibliologiczna*. Łącznie w drukowanej (1937-2007) i elektronicznej (1995-) wersji *Bibliografii* odnotowano 58 pozycji książkowych, artykułów czasopiśmienniczych oraz publikacji zamieszczonych w wydawnictwach zbiorowych, związanych z rękopisami, starodrukami i biblioteką paulinów w częstochowskim klasztorze, co stawia i zakon i sam klasztor na dość uprzywilejowanej pozycji, w porównaniu np. do liczby publikacji z zakresu problematyki bibliotekarskiej chociażby księgozbioru paulinów na Skałce w Krakowie. Biblioteka i księgozbiór jasnogórski budziły i nadal budzą wiele naukowego ożywienia. Są przedmiotem opracowań bibliologicznych i bibliotekoznawczych, konserwatorskich, z zakresu iluminatorstwa i historii sztuki, muzyki, dziejów medycyny itd. Na potrzeby omówienia bibliograficznego wydzielono wśród zebranych materiałów kilka działów tematycznych, począwszy od biblioteki jasnogórskiej i jej zbio-

*Agnieszka Bajor – adiunkt w Instytucie Bibliotekoznawstwa i Informatyki Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach

¹ L. Pietras, *Biblioteka jasnogórska w XVII-XVIII wieku*, „Studia Claromontana”, 6 (1985) s. 384.

rów, poprzez dzieje rękopisów i archiwaliów aż do drukarni jasnogórskiej, pierwszej tłoczni na terenie Częstochowy.

Biblioteka jasnogórska

Księgozbiór pauliński na Jasnej Górze w Częstochowie narastał w ciągu wieków i dziś liczy on 13 417 starodruków, w tym 274 inkunabuły². W znakomitym stanie zachowały się cenne zbiory rękopiśmienne typu szkolnego, cymelia, kolekcja dyplomów, nadań i przywilejów uzyskiwanych przez klasztor na Jasnej Górze. Tak więc biblioteka jasnogórska, jako jedna z nielicznych, i to nie tylko na ziemiach polskich, jest przykładem pierwotnego zbioru, który ominęły trudne losy bibliotek zakonnych. Pewnych spustoszeń dokonał jedynie pożar z 10 lipca 1690 r. Można przypuszczać, że to wydarzenie spowodowało utratę cennych zabytków kultury polskiej i europejskiej³.

Prawdopodobnie biblioteka jasnogórska powstała w tym samym czasie co klasztor. Pierwsza wzmianka o księżnicy pochodzi z 1585 r., choć księgozbiór istniał już w wieku XIV, o czym wspominał w rozmowie z Łukaszem Grabem o. Marian Lubelski⁴. Pierwsze księgi rękopiśmienne trafiły do jasnogórskich paulinów, podobnie zresztą jak to się działo w innych klasztorach, wraz z przybyłymi zakonnikami, pochodzącymi z klasztoru św. Wawrzyńca pod Budapesztem w 1382 r. Przywieziono wówczas teksty ustawodawstwa paulińskiego oraz kilka komentarzy, które wkrótce zostały skopiowane, a później wydrukowane. Z biegiem lat księgozbiór był systematycznie uzupełniany rękopisami z jasnogórskiego skryptyorium. Niestety brakuje informacji i opracowań dziejów tych zbiorów w XV i pierwszej połowie XVI w.

Najpomyślniejszy okres rozwoju biblioteki jasnogórskiej – wiek XVII i XVIII – opisał natomiast o. Leander Pietras w monograficznych tekstach z 1985 r.: *Biblioteka jasnogórska w XVII-XVIII wieku* – drukowanym w częstochowskich „Studiach Claromontana” oraz *Biblioteka jasnogórska* – pochodzącym z czasopisma „Jasna Góra”, nieodnotowanym w *Polskiej Bibliografii Bibliologicznej*⁵. Jednym ze źródeł informacji o klasztornej księgozbiornicy stały się dla autora inwentarze biblioteczne. Pierwszy z nich został spisany w 1614 r., i choć niedoskonały pod względem współczesnej praktyki bibliotekarskiej i bibliograficznej, bo pełen niekonsekwencji wynikających z nieprzestrzegania zasad podziału haseł autorskich i tytułowych, błędnego szeregowania nazwisk w obrębie alfabetu oraz pomijania w opisach bibliograficznych miejsca, roku wydania i bardzo często for-

² J. Luniewski, *Biblioteki paulińskie polskiej prowincji w okresie kasaty zakonów*, w: *Wspólnota pamięci: studia z dziejów kultury ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, red. J. Gwóźdźnik, J. Malicki. Katowice 2006, s. 333.

³ Z. Rozanow, E. Sulimowska, *Skarby kultury na Jasnej Górze*, Warszawa 1979, s. 112-129.

⁴ M. Lubelski, *Biblioteka w Sanktuarium Narodowym na Jasnej Górze w Częstochowie*. Rozm. Ł. Grab. „Rota” 2000, nr 1-3, s. 88.

⁵ Pietras, *Biblioteka jasnogórska w XVII-XVIII wieku*, s. 384-398; L. Pietras, *Biblioteka jasnogórska*, „Jasna Góra”, 7 (1985) s. 55-63.

matu dzieła, to jednak stanowi dokument świadczący o rozwoju gromadzonego zbioru. Między 1585 (kiedy to biblioteka była wizytowana przez ks. Stanisława Reszkę) a 1614 r. liczba książek w zbiorze powiększyła się ośmiokrotnie. Przeważały dzieła z zakresu teologii, nieco mniej zgromadzono tekstów kaznodziejskich, biblistycznych, patrystycznych, hagiograficznych, z dziedziny prawa kościelnego, historii Kościoła itd. W grupie literatury świeckiej przeważała tematyka filologiczna i filozoficzna, co było oczywiste, ponieważ biblioteka jasnogórska służyła celom dydaktycznym dla Studium Jasnogórskiego, założonego w 1610 r. Drugi z inwentarzy, spisany wiek później, czyli w 1714 r., także jest podstawą do określenia poziomu rozwoju biblioteki. W XVIII w. zmieniła się metoda inwentarzowa, powstał spis w układzie działowym (14 działów tematycznych), a nie jak poprzednio – w układzie alfabetycznym. Zreorganizowano ponadto strukturę zbioru. W ciągu stulecia znacznie przybyło ksiąg z zakresu kaznodziejstwa, teologii ascetycznej i moralnej oraz dotyczących filozofii i medycyny. Świadczyć to może o powiązaniu „biblioteki z wymogami życia i działalności ośrodka jasnogórskiego”, czyli z prowadzoną przez braci pracą duszpasterską i dydaktyczną⁶. Kolejne spisy inwentarzowe powstały w konwencie w 1719 i 1731 r. One także zostały potraktowane przez o. L. Pietrasa jako dokumenty poświadczające rozwój ilościowy zbiorów jasnogórskich. Autor sporo miejsca w obu swych tekstach poświęcił ponadto postaci bibliotekarza, o. Zygryda Dispensatora (1708-1770), twórcy oryginalnego katalogu biblioteki jasnogórskiej.

Wśród innych źródeł badawczych wykorzystanych w pracach o. L. Pietrasa należy wymienić notatki proveniencyjne oraz dokumenty archiwalne, w tym księgi wydatków klasztoru, które pozwoliły ocenić stan finansów bibliotecznych, umożliwiających dokonywanie zakupów książek. Przeanalizowano także takie aspekty funkcjonowania biblioteki jasnogórskiej, jak np. zmiana lokalizacji zbiorów, wywołana skutkami wspomnianego pożaru⁷, prace budowlane nowych pomieszczeń bibliotecznych, ich zdobnictwo i wystrój.

Syntetyczny obraz księgozbiorów paulińskich w Polsce przygotował o. Jarosław Łuniewski w tekście *Biblioteki paulińskie polskiej prowincji w okresie kasaty zakonów*⁸. Autor scharakteryzował kulturę książki w społecznościach paulińskich, rzecz jasna podyktowaną *Regulą*, zapisami konstytucyjnymi i umysłowością zakonną. Książka była traktowana przez braci z dużym pietyzmem, rygorystycznie przestrzegano – o czym wspomniano – terminów zwrotów do biblioteki wypożyczonych dokumentów, bowiem były one elementem formacji duchowej i umacniania wiary. Z dużą starannością pozyskiwano więc zbiory drogą zakupów, darów (zapisy i spuścizny duchownych) czy poprzez swoisty egzemplarz obowiązkowy otrzymywany z własnych tłoczni; dbano o różnorodność tematyczną zbiorów służących m.in. celom edukacyjnym.

⁶ Pietras, *Biblioteka jasnogórska w XVII*, s. 390.

⁷ Pożar biblioteki przyczynił się nie tylko do poprawy warunków lokalowych, ale i do wzbogacenia jej zbiorów starymi drukami, sprowadzonymi z Wenecji, Norymbergi i polskich tłoczni, w tym z własnej drukarni, o czym wspomniały Zofia Rozanow i Ewa Smulikowska. Z. Rozanow, E. Smulikowska, *Skarby przeszłości na Jasnej Górze*, „Miesięcznik Literacki”, 6 (1971) nr 9, s. 73-87.

⁸ Łuniewski, *Biblioteki paulińskie polskiej*, s. 323-336.

O. Łuniewski zwrócił przede wszystkim uwagę na wpływ jaki wywarła kasacja klasztorów paulińskich w prowincji polskiej w XVIII i XIX w. na zbiory biblioteczne. Zlikwidowane zostały wówczas domy paulińskie m.in. we Lwowie, Niżnowie, Starej Wsi koło Brzozowa, Głogowie i Topolnie; do Biblioteki Publicznej w Warszawie przewieziono zasoby biblioteczne z Beszowej, Brdowa, Łęczeszyc, Oporowa, Pińczowa, Wielgomłynów i Warszawy – ponosząc tym samym olbrzymie straty. Ocalałe z kasacji zbiory jasnogórskie są więc swego rodzaju fenomenem, trwającym nieprzerwanie od czasu powołania biblioteki.

Poza kompleksowym ujęciem dziejów biblioteki jasnogórskiej dokonany przez o. L. Pietrasa i o. J. Łuniewskiego książnica doczekała się kilku opracowań przyczynkarskich, w których autorzy zwracali uwagę na wyjątkowy wystrój biblioteki, jej znaczenie w życiu narodu czy wreszcie na problemy ochrony cennych zbiorów jasnogórskich. I tak popularny zarys dziejów biblioteki paulińskiej na Jasnej Górze, wraz z krótką charakterystyką wnętrza i wystroju książnicy, opracował o. Jan Stanisław Rudziński⁹.

Zagadnienia związane z budową biblioteki przedstawił Aleksander Broda, uzupełniając swoje analizy omówieniem przebudowy pomieszczeń bibliotecznych¹⁰. Podkreślił ponadto znakomity pomysł o. Albina Dworzańskiego polegający na umieszczeniu wszystkich zbiorów bibliotecznych w drewnianych futerałach, chroniących kodeksy przed niszczącym działaniem kurzu, światła i wilgoci. Od 1758 r. futerały przygotowywał częstochowski introligator Mateusz Brylski.

Szczegóły *Programu ikonograficznego dekoracji malarskich w sali biblioteki klasztoru jasnogórskiego* zaprezentowała Anna Stępnik¹¹, zwracając uwagę na wystrój artystyczny częstochowskiego klasztoru składający się z książek, ozdobnych stołów i szaf, a przede wszystkim sztukaterii i dekoracji malarskich umieszczonych na sklepieniu bibliotecznej sali¹². Malowidła powstały w 1737 r., a ich autorem był włoski malarz sprowadzony do klasztoru przez o. Anastazego Kiedrzyńskiego, stojącego na czele polskiej prowincji zakonu. Według hipotezy malarzem mógł być Giuseppe Carlo Pedretti. W dalszej części wywodu autorka oceniła kompozycję, styl, charakter oraz alegoryczne przedstawienia plafonu środkowego i plafonów bocznych, których dekoracja malarska „jest przyporządkowana mądrości, książce i wiedzy”. Z analizy ikonograficznej wynika, że „treść dekoracji malarskiej biblioteki jasnogórskiej układa się w zwartą, jasną całość. Plafony są jednolite pod względem tematycznym. Obok wątku apoteozy Mądrości wysuwa się wątek dydaktyczno-moralizatorski programu. W programie ikonograficz-

⁹ J. S. Rudziński, *Stara biblioteka*, „Niedziela” 5 (2003) s. 11.

¹⁰ A. Broda, *Biblioteka Jasnogórska*, „Ochrona i Konserwacja Zabytków”, 7 (1998) s. 111-112.

¹¹ W polemikę z tekstem A. Stępnik wszedł o. L. Pietras – wykazując autorce brak dokumentacji bibliograficznej – nie własnych przecież ustaleń, ocen i interpretacji malowideł – pochodzących z opracowań autora polemiki. Por. L. Pietras, *Kilka uwag do Programu ikonograficznego dekoracji malarskich w sali Biblioteki Klasztoru Jasnogórskiego*, „Studia Claromontana”, 23 (2005) s. 641-648.

¹² A. Stępnik, *Program ikonograficzny dekoracji malarskich w sali biblioteki klasztoru jasnogórskiego*, „Studia Claromontana”, 21 (2003) s. 619-646.

nym pojawiają się tematy paulińskie, co pozwala mieć pewność, że program ten powstał dla potrzeb konkretnej wspólnoty¹³.

Mariusz Karpowicz zaprezentował dotychczasowe odkrycia dotyczące autora fresku na sklepieniu klasztornej biblioteki, którym okazał się, dzięki analizom archiwalnym Andrzeja Betleja, Giuseppe Visconti – konkurent „najwspanialszego freskanta świata” Giovanniego Battisty Tiepolo¹⁴. Odtwarzając drogę twórczą G. Viscontiego na podstawie materiałów archiwalnych, przybliżono podstawowe informacje o jego życiu, a także przedstawiono najbardziej znane, wykonane w Polsce prace freskanta, jak malowidła w kaplicy Lipskich na Wawelu, a przede wszystkim sklepienie jasnogórskiej ksiąźnicy. Opis tej dekoracji, z zaznaczeniem charakterystycznych cech stylu XVII (nastawienie na pojedynczego widza) i XVIII w. (autorzy fresków tworzyli „panoramy”) służył omówieniu (za o. L. Pietrasem) wyglądu (przestrzenność fresku, emblemy itp.) i znaczenia tego malowidła.

Krystyna Kuźmińska podkreśliła z kolei fakt, że biblioteka jasnogórska jest miejscem reprezentacyjnym – zarówno dla samego klasztoru, jak dla polskiego Kościoła czy nawet kraju – o czym nadmieniła na łamach popularnego „Poradnika Bibliotekarza”¹⁵. W bibliotece jasnogórskiej już przed II wojną światową odbywały się konferencje i synody plenarne. W czasie okupacji był to także ośrodek spotkań konspiracyjnych, a po wojnie przeprowadzano Konferencje Episkopatu.

W grupie publikacji poświęconych bibliotece jasnogórskiej należy odnotować jeszcze 2 teksty przybliżające wyjątkowy program ochrony i konserwacji klasztornych zbiorów. Od 1996 r. Leonard Ogierman w Bibliotece Śląskiej przeprowadzał zabiegi konserwatorskie i dezynfekcyjne na książkach z historycznego zbioru jasnogórskiego¹⁶. Starodruki przeznaczone do konserwacji poddane zostały analizie, dzięki której ustalono poziom technologiczny polskiego drukarstwa i papiernictwa od XVI do XVIII w., oceniając polską typografię jako nieodbiegającą pod tym względem od produkcji zachodnioeuropejskiej. Poszczególne etapy tego przedsięwzięcia omówili natomiast L. Ogierman i Tamara Domanik, opisując zabiegi polegające na dokonaniu oceny konserwatorskiej stanu zachowania poszczególnych obiektów¹⁷. Ocenę konserwatorską wykonano metodą stanfordzką, w której badaniom podlegały bloki książek oraz oprawy, zwracano ponadto uwagę na szycie i klejenie druków, zwartość kart, trwałość połączenia okładki z blokiem, ewentualne uszkodzenia grzbietów, narożników, pokrycia oraz dokonywane w ciągu wieków reperacje.

Jako już właściwie ciekawostkę należy nadmienić, że w *Polskiej Bibliografii Bibliologicznej* umieszczono opis krótkiej notki zamieszczonej w książce Winfrieda Löschburga na temat historii klasztoru oraz zbiorów jasnogórskich, wśród

¹³ Tamże, s. 641.

¹⁴ M. Karpowicz, *Nowe spojrzenie na fresk Biblioteki Jasnogórskiej i jego autora Giuseppe Viscontiego*, „Studia Claromontana”, 25 (2007) s. 667-682.

¹⁵ K. Kuźmińska, *Biblioteka Jasnogórska*, „Poradnik Bibliotekarza”, 4 (1999) s. 15-16.

¹⁶ L. Ogierman, *Konserwatorska ochrona zabytkowego zbioru bibliotecznego Zakonu Paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie*, Katowice 2001.

¹⁷ L. Ogierman, T. Domanik, *Konserwacja księgozbioru jasnogórskiego – problemy fizykochemiczne i mikrobiologiczne*, „Książnica Śląska”, 27 (1998-2000) s. 41-57.

których zauważono szczególnie cenne cymelia oraz urządzenie pomieszczeń bibliotecznych z lat 1739-1758. Tekst uzupełniono fotografiami biblioteki jasnogórskiej i zabytkowych drzwi wejściowych do księżnicy¹⁸.

Zbiory biblioteczne na Jasnej Górze w Częstochowie

Teksty, które należy zaliczyć do grupy publikacji poświęconych zbiorom bibliotecznym na Jasnej Górze, są nieliczne. Reprezentuje je m.in. niewielki przyczynek ks. Romana Nira, zawierający informacje na temat XVI-wiecznych rękopisów z biblioteki jasnogórskiej, uzupełniony wykazem 17 tekstów¹⁹.

L. Ogierman zanalizował z kolei kolekcję 274 jasnogórskich inkunabułów oraz 868 paleotypów, które stały się podstawą „zobrazowania rozwoju i lokalizacji europejskiego drukarstwa w okresie jego historycznych początków”²⁰. Badania najstarszych druków z biblioteki jasnogórskiej posłużyły do zaprezentowania ośrodków wydawniczych i poszczególnych impressorów inkunabułów w XV-wiecznej Europie. W układzie topograficznym²¹ autor przedstawił tłocznie, które dostarczały jasnogórskim zaknikom paleotypy i inkunabuły, wskazując na ośrodki szczególnie licznie „reprezentowane” w częstochowskim księgozbiore (Bazylea, Lipsk, Norymberga, Strasburg i Wenecja). W bibliotece jasnogórskiej można odnaleźć paleotypy i inkunabuły ze wszystkich liczących się w ówczesnej Europie ośrodków drukarskich, a więc kolekcja ta „wyczerpująco dokumentuje początki drukarstwa europejskiego, ich dokonania, innowacje, ujawnia podobieństwa i różnice”²², choć zabrakło w niej inkunabułów opublikowanych w Rzymie, Mediolanie, Lyonie i Florencji²³.

Małgorzata Korzekwa, Wojciech Miazga, Witold Korzekwa, Józef Świątek i Piotr Korzekwa przypomnieli dzieje książek medycznych w jasnogórskich zbiorach²⁴. Zwrócili uwagę na narastanie zbioru z zakresu farmakologii i postępowania lekarskiego na przełomie XVII i XVIII w. Książki, podzielone na 27 działów tematycznych, pomagały zaknikom w prowadzeniu praktyki aptekarskiej. Apteka założona w klasztorze służyła potrzebom pielgrzymów i okolicznych miesz-

¹⁸ W. Löschburg, *Alte Bibliotheken in Europa*, Leipzig 1974, s. 95-97.

¹⁹ R. Nir, *Rękopisy z XVI wieku w zbiorach Biblioteki Jasnogórskiej w Częstochowie*, „Studia Theologica Varsoviensia”, 14 (1976) nr 2, s. 289-300.

²⁰ L. Ogierman, *Drukarze i nakładcy jasnogórskich inkunabułów*, Katowice 2005, s. 12.

²¹ Augsburg, Bazylea, Bolonia, Brescia, Brno, Deventer, Fryburg Bryzgowijski, Hagenau, Heidelberg, Kolonia, Lipsk, Lowanium, Lyon – tylko paleotypy, Metz, Moguncja, Norymberga, Ołomuniec, Parma, Paryż, Reggio Emilia, Reutlingen, Rouen, Scandiano, Spira, Strasburg, Tybinga, Ulm, Wenecja.

²² Ogierman, *Drukarze i nakładcy*, s. 81.

²³ Biblioteka Jasnogórska nie posiada także inkunabułów z: Antwerpii, Bambergu, Esslingen, Ingolstadt, Krakowa, Lubeki, Neapolu, Pasawy, Turynu, Utrechtu, Wrocławia i Würtzburga.

²⁴ M. Korzekwa, W. Miazga, W. Korzekwa, J. Świątek, P. Korzekwa, *Libri Medici Biblioteki Jasnogórskiej*, w: *Medycyna i farmacja XIX i XX wieku: wybrane zagadnienia : pokłosie Jubileuszowego Naukowego XX Krajowego Zjazdu Polskiego Towarzystwa Historii Medycyny i Farmacji*, red. R. Meissner. Poznań 2007, s. 202-204.

kańców. W zasobie tym, składającym się ze 108 woluminów, przeważały pozycje napisane w języku łacińskim, potem niemieckim. Autorzy naliczyli też 6 publikacji w języku polskim. Zakres tematyczny ksiązek obejmował m.in. anatomię, fizjologię, medycynę zapobiegawczą, farmakognozę, zielarstwo (z najstarszym obiektem w języku polskim z 1613 r.), chemię farmaceutyczną, przyrządzanie leków i alchemię, patologię, chirurgię, ginekologię, a także podręczniki medyczne.

Spisy 139 druków z XVI w.²⁵, 90 druków z XVII i 31 druków z XVIII w. z zakresu nauk medycznych, przechowywanych w bibliotece klasztornej przygotowały Małgorzata Czeley-Wybieralska, Małgorzata Kamińska-Axer oraz Monika Sosińska-Trawińska²⁶. Ta interesująca kolekcja tekstów medycznych obrazuje postęp sztuki lekarskiej, tak w Polsce jak i na świecie (na Jasnej Górze zgromadzono książki drukowane w Bazylei, Kolonii, Norymberdze i Wenecji, a także wiele unikalnych rękopisów iluminowanych, pochodzących z pierwotnych zasobów biblioteki jasnogórskiej). Jednocześnie może ona stanowić znakomite źródło do badań nad dziejami drukarni paulińskiej, z której większość zbiorów pochodzi, np. *Compendium medicum to jest krótkie zebranie chorób i ich istności, różnorodności przyczyn, znaków, sposobów do leczenia etc. ... r. 1707* (6 wydań w XVIII w.), *Vade Mecum to jest krótkie doświadczone sposoby leczenia przez pewnego Authora* (1721) oraz *Vade Mecum: To jest krótkie i doświadczone sposoby leczenia różnych chorób męskich i białogłowskich* (1787).

Dziełom Philippusa Aureolusa Theophrastusa Paracelsusa *Chirurgia magna* i *Chirurgia minor* krótkie opracowanie poświęcili P. Korzekwa, Tomasz Poplicha i Anna Korzekwa²⁷, którzy przedstawili treść tej dwutomowej publikacji, wydanej w 1573 r.

Ostatnie 2 teksty mają nieco mniejszy związek bezpośredni z klasztornym księgozbiorem. Dotyczą one bowiem recepcji zakonnej twórczości lub ważnych dla Polski wydarzeń. Przebieg tragicznego oblężenia Jasnej Góry przez Szwedów w 1655 r. opisał dowodzący siłami polskimi przeor o. Augustyn Kordecki (1603-1673), wikariusz i prowincjał zakonu. Pamiętnik oblężenia zatytułowany *Nova Gigantomachia* został wydany w 1658 r. Tekst ten stał się jednym z najważniejszych źródeł literackich utrwalających religijno-patriotyczną legendę obrony Jasnej Góry dla m.in. Henryka Sienkiewicza w *Potopie*. Przeglądu prac ikonograficznych gigantomachii, gigantów oraz niezwykłych zjawisk towarzyszących właśnie oblężeniu Jasnej Góry w starodrukach i ulotkach z XVII w. dokonał Juliusz A. Chrościcki²⁸. Natomiast Władysław Myk zanalizował polską, austriacką,

²⁵ M. Czeley-Wybieralska, *Starodruki medyczne Biblioteki Jasnogórskiej w Częstochowie*, „Archiwum Historii Medycyny”, 39 (1976) [dodatek samoistny], s. 1-12.

²⁶ M. Kamińska-Axer, M. Sosińska-Trawińska, *Starodruki medyczne Biblioteki Jasnogórskiej w Częstochowie*, „Archiwum Historii Medycyny”, 40 (1977) z. 1, s. 115-124.

²⁷ P. Korzekwa, T. Poplicha, A. Korzekwa, *Chirurgia Paracelsusa w Bibliotece Jasnogórskiej*, „Polski Przegląd Chirurgiczny”, 65 (1993) nr 11, s. 1151-1154.

²⁸ J. A. Chrościcki, *Gigantomachia, komety i ulotki. Studia nad ikonografią oblężenia Jasnej Góry w roku 1655*, „Studia Claromontana”, 7 (1987) s. 121-133.

szwedzką i brandenburską prasę w poszukiwaniu relacji o. A. Kordeckiego na temat obłączenia częstochowskiego wzgórza²⁹.

Rękopisy i archiwalia jasnogórskie

Znacznie bogatsze niż piśmiennictwo dotyczące zbiorów jasnogórskiej księżnicy są publikacje poświęcone zabytkom rękopiśmiennym, tworzonym w jasnogórskim skryptorium na potrzeby własnego zgromadzenia. Skryptorium powstało dość wcześnie, bo już w 1411 r. Dowodem na jego istnienie jest zachowany rękopis, skopiowany przez o. Mikołaja Thosta. Duży wpływ na rozwój książki rękopiśmiennej w całym zakonie paulinów, w tym i na Jasnej Górze, miały zmiany „modelu” zakonu – ze zgromadzenia o charakterze kontemplacyjnym, pustelniczym – w zakon otwarty na działalność duszpasterską – parafialną, misyjną, sanktuaryjną itp. By odpowiednio przygotować się do posługi duszpasterskiej zakonnicy rozpoczęli studia teologiczne i humanistyczne, narastała więc potrzeba gromadzenia książek pozwalających im na pogłębianie umiejętności kaznodziejskich. Tak więc skryptorium służyło celom wewnętrznym, tu powstawały kopiarze czy też traktaty pomagające w umacnianiu wiary zakonników jasnogórskiego zgromadzenia.

Wiesław Wydra jest autorem 2 tekstów, w których zanalizował: 6 niewydanych dotychczas średniowiecznych polskich dekalogów, rymowanych wyliczeń grzechów głównych, tzw. modlitw codziennych³⁰ oraz przekaz polskiego tekstu spowiedzi powszechnej spisany w połowie XV w.³¹, wskazując na stan ich zachowania, walory treści oraz zamieszczając tekst w transkrypcji i transliteracji.

Bardzo szeroko problematykę kopiarzy paulińskich ze zbiorów m.in. Jasnej Góry, krakowskiej Skalki oraz Ossolineum we Wrocławiu opracował o. Janusz Zbudniewek³². Badacz przygotował zarys historyczny kopiarzy w zakonie paulinów, pierwszy zresztą na ten temat w historiografii zgromadzenia, obejmujący ich genezę, opis szaty zewnętrznej (oprawy), papieru (głównie filigrany), stylów pisma oraz przedstawił charakterystykę rzeczową, w podziale na kopiarze o zakonie paulinów, kopiarze o konwentach paulińskich w Polsce (w tym w Częstochowie) oraz kopiarze o tematyce pozapaulińskiej. Nie bez znaczenia była także analiza

²⁹ W. Myk, *Nieznana relacja o. Augustyna Kordeckiego z 1655 r. oraz materiały źródłowe o obłączeniu Jasnej Góry w prasie Polski, Austrii, Szwecji i Brandenburgii*, „Studia Claromontana”, 8 (1987) s. 142-164.

³⁰ W. Wydra, *Średniowieczne polskie dekalogi i modlitwy codzienne z rękopisów i inkunabułów Jasnogórskiej Biblioteki OO. Paulinów*, „Slavia Occidentalis”, 59 (2002) s. 183-198.

³¹ Tenże, *Staropolska spowiedź powszechna z rękopisu Jasnogórskiej Biblioteki OO. Paulinów*, „Slavia Occidentalis”, 60 (2003) s. 125-134.

³² J. Zbudniewek, *Kopiarze paulińskie do końca XVII wieku*, „Studia Źródłoznawcze”, 20 (1976) s. 219-226; Tenże, *Kopiarze dokumentów zakonu paulinów w Polsce do końca XVII wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 34 (1977) s. 293-344; Tenże, *Kopiarze dokumentów zakonu paulinów w Polsce do końca XVII wieku: (dok.)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 35 (1977) s. 145-192.

formalna 41 rękopiśmiennych kopiarzy, w której znalazło się miejsce na zaprezentowanie wystawców, odbiorców oraz twórców kopiarzy. Szczególnie interesujący jest dla badaczy passus pozwalający poznać sylwetkę wspomnianego jasnogórskiego skryby M. Thosta³³. Do jego prac należy zaliczyć 2 kodeksy komentarza listów Św. Pawła. Dukt ręki kopisty sugeruje, że sporządził jeszcze 1 kodeks. Na Jasnej Górze pracowali także zdaniem o. J. Zbudniewka tacy skrybowie jak: Grzegorz, Marek, Stanisław zwany Opatem, Jakub z Żagania, Mikołaj z Chefma, Jan zwany Jakobinem i Cyryl Schabe.

Ten sam autor dokonał przeglądu rękopisów m.in. z Jasnej Góry, ujawniając przede wszystkim rolę rękopiśmiennych dzieł liturgicznych w codziennym życiu zakonników³⁴. Szczególnie dużo miejsca poświęcił *Kodeksowi Reguł*, czyli zbiorowi przepisów prawnych paulinów, w którym można odnaleźć „elementarne wskazówki stosunku zakonnika do Boga i bliźniego” oraz wyliczenia najdoskonalszych sposobów „zdobycia świętości przez modlitwę, pokorę, posty, upomnienia braterskie, wspólnotę dóbr itp.”³⁵. Poza treścią tego dzieła, z bibliologicznego punktu widzenia, interesujący jest opis zewnętrznej szaty jasnogórskiego *Katenatu* – jego oprawy z końca XVI w., rodzaju papieru, duktu pisma i miniatur.

Kodeksy tworzone w skryptorium na Jasnej Górze dotyczyły przede wszystkim problematyki ascetycznej, liturgicznej, teologicznej i kaznodziejskiej. Omówienie najwartościowszych kodeksów rękopiśmiennych o tematyce kaznodziejskiej posłużyło o. J. Zbudniewkowi do określenia szczegółowej problematyki tych ksiąg, np. spowiedniczej i teologicznej, czyli dziejów Kościoła, innych ludów, żywotów świętych, historii ikony Matki Boskiej Częstochowskiej³⁶. Ks. Marek Tomasz Zahajkiewicz scharakteryzował natomiast zbiór jasnogórskich rękopisów kaznodziejskich dotyczących Maryi, do których zaliczył ponad 15 średnio-wiecznych kazań maryjnych, homilie na poszczególne niedziele i uroczystości kościelne, w których znalazły się krótsze lub dłuższe urywki poświęcone Czarnej Madonnie „i tajemnicom z Jej życia”³⁷. Dzięki tym pracom można prześledzić nierównomierny rozwój rękopiśmiennych ksiąg jasnogórskich, a więc np. niewielki spadek produkcji kopistów na przełomie XV i XVI w., gdy popularna stała się książka drukowana, a następnie odrodzenie się ksiąg rękopiśmiennych w wie-

³³ Informacje na temat tego kopisty podał w popularnych zarysach Henryk Czerwień. Por. H. Czerwień, *Jasnogórskie ABC: biblioteka*, „WTK. Tygodnik Katolików”, 32 (1978) s. 9; H. Czerwień, *Skryptorium na Jasnej Górze*, „WTK. Katolik”, 10 (1977) s. 3.

³⁴ J. Zbudniewek, *Kodeks reguł paulińskich zwany „Katenatem” na tle kultury książki w zakonie paulinów w XVI stuleciu*, w: *Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi*, t. 4: *Książka rękopiśmienna XV-XVII w.*, red. B. Bieńkowska, Warszawa 1980, s. 107-133. Por. także popularny zarys umieszczony w albumie J. Samek, J. Zbudniewek, *Klejnoty Jasnej Góry*, Warszawa 1982.

³⁵ Zbudniewek, *Kodeks reguł paulińskich*, s. 114.

³⁶ Tenże, *Zbiór rękopisów paulińskich w Polsce*, w: *Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi*, t. 12: *Z różnych epok*, red. B. Bieńkowska, Warszawa 1992, s. 5-53.

³⁷ M. T. Zahajkiewicz, *Średniowieczne kaznodziejstwo maryjne na Jasnej Górze*, „Studia Claromontana”, 1 (1981) s. 157-165. Na s. 158-161: *Zachowane rękopisy kazań maryjnych na Jasnej Górze*.

ku XVI, gdy zaczęły powstawać w skryptoriach liczne mszały, brewiarze i teksty Pisma Świętego.

Z nazwiskiem o. Szymona Mieleckiego o. J. Zbudniewek wiąże rozkwit paulińskiego piśmiennictwa kopiarzowego³⁸. O. Mielecki został przedstawiony jako znakomity kopista, pracujący pod kierunkiem prowincjała, Marcina z Łubnic, prawdopodobny twórca 7 dokumentów dotyczących Jasnej Góry od połowy XVI w. po czasy mu współczesne oraz 72 miraculów, spisywanych ze starych kodeksów. Krzysztof Matecki zaprezentował natomiast 2 zachowane kodeksy kazań o. Mieleckiego „na tle kaznodziejstwa polskiego doby kontrreformacji 2 połowy XVI wieku”³⁹. Przedstawił wygląd i stan zachowania napisanych w latach 1599-1600 *Postilla Catholica pars aestivalis* oraz *Postilla Catholica de Sanctis*, a przede wszystkim dokonał przeglądu źródeł kazań niedzielnych i świątecznych o. Mieleckiego oraz przeanalizował zawartość tych postyll, zwracając uwagę na: zagadnienia chrystologiczne, eklezjologiczne, sakramentologię, problematykę maryjną oraz świętych, a z drugiej strony zagadnienia moralności chrześcijańskiej, ideał katolickiej rodziny oraz obraz współczesnego heretyka.

Przedmiotem rozpraw naukowych stała się także inna, niezwykle ciekawa postać paulińskiego kaznodziei - Mikołaja z Wilkowiecka, zakonnika z krakowskiej Skałki oraz z częstochowskiej Jasnej Góry, działającego w XVI w. Jest to autor pozostających do dziś w rękopisie prac *De praeceptis Decalogi*, *Expositio orationis Dominicæ* i *Interpretatio missae ex variis auctoribus* oraz wydanej w 1568 r., choć nie zachowanej, *Historii o obrazie w Częstochowie Panny Maryjej i o cudach tej wielebnej tablice*. Obszerne opracowanie poświęcone działalności tego paulina, poprzedzające tekst jego najważniejszego utworu – *Historii o chwalebnym Zmartwychwstaniu Pańskim* – przygotował Jan Okoń, który zanalizował treść i kompozycję misterium (wydanego po 1590 r.), uznawanego do dziś za jedno z najwybitniejszych dzieł teatru staropolskiego. Omówiono ponadto dzieje tekstu, który dochował się w kilku redakcjach oraz jego inscenizacji teatralnych⁴⁰. Ten sam autor przygotował także obszerny stan badań na temat sporu wokół autorstwa *Historii*, poszukując jednocześnie związków polskiego misterium z zachodnioeuropejskimi⁴¹.

Od końca XIV lub od początku wieku XV klasztor jasnogórski, otoczony kultem obrazu Matki Bożej Częstochowskiej, stał się celem pielgrzymek. S. Aleksandra Witkowska przebadła dwa rodzaje źródeł informacyjnych do dziejów kultu pątniczego⁴². Pierwszym z nich są historyczno-legendarne podania, w któ-

³⁸ J. Zbudniewek, *Szymon Mielecki pauliński kopista i bibliofil z przełomu XVI i XVII wieku*, w: *Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi*. T. spec.: *Bibliologia dyscypliną integrującą: studia ofiarowane Profesor Barbarze Bieńkowskiej*, red. M. Mlekicka, Warszawa 1993, s. 31-40.

³⁹ K. Matecki, *Postylle ojca Szymona Mieleckiego na tle kaznodziejstwa polskiego 2 połowy XVI wieku*, „*Studia Claramontana*”, 21 (2003) s. 5-58.

⁴⁰ *Historija o chwalebnym Zmartwychwstaniu Pańskim*, oprac. J. Okoń. Wrocław 2004.

⁴¹ J. Okoń, *Spór o autorstwo Historii o chwalebnym Zmartwychwstaniu*, „*Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*”, t. 168 „*Prace Historycznoliterackie*” z. 14 (1968) s. 24-40.

⁴² A. Witkowska, *Najstarsze źródła do dziejów jasnogórskiego kultu pątniczego*, „*Studia Claramontana*”, 1 (1981) s. 58-76.

rych można poszukiwać dziejów jasnogórskiej Madonny, a drugim – miracula. Oba rodzaje źródeł wyrosły ze społecznego zapotrzebowania na wieści z miejsca kultu, a jak pisze autorka: „nie są one jedynymi źródłami informującymi o rozwoju jasnogórskiego locus sacer i związanego z nim pątnictwa. Tworzą jednakże serię informacyjną o wyjątkowych możliwościach interpretacyjnych wzbogacając w sposób istotny podstawę źródłową o treści trudne do odnalezienia w materiale historiograficznym i dokumentarnym. Z tychże racji stanowią w warsztacie nowoczesnych badań historycznych przedmiot szczególnej refleksji źródłoznawczej”⁴³. Z punktu widzenia nauki o książce interesujące jest przyjrzenie się rozwojowi piśmiennictwa poświęconego kultowi Matki Bożej, z uwzględnieniem np. dziejów druków tłoczonych w Krakowie w XVI w. w drukarniach Jana Hallera i Floriana Unglera. Tak poprowadzony wywód pozwolił z kolei „prześledzić rozwój narracji historyczno-legendarnej związanej z jasnogórskim obrazem”. Z drugiej strony s. A. Witkowska przedstawiła utwory typu de miraculis (2 rękopiśmienne i 2 drukowane zbiory), nie wykorzystywane dotąd jako źródła w badaniach historycznych. Porównanie fragmentarycznych zestawów zapisków w miraculach z XV i XVI w. jest jednak niezwykle ciekawe z punktu widzenia „badań sondażowych kultu pątniczego”, tym bardziej, że są to źródła o proveniencji ludowej.

Na uwagę zasługuje też liczący 3 500 tomów dział archiwaliów. Archiwum jasnogórskie zostało scharakteryzowane przez Romualda Szpora⁴⁴ i ks. Wincentego Zaleskiego⁴⁵. Na zbiory te składają się akta konwentu i akta prowincji polskiej paulinów, które były wielokrotnie porządkowane. Najwięcej dokumentów zebranych w archiwum dotyczy Cudownego Obrazu i kultu Matki Bożej; dalej – dziejów twierdzy jasnogórskiej, biblioteki i skarbcza, zgromadzono dokumenty majątkowe, dokumenty nowsze, wśród nich np. korespondencje czy akta kościelne. Do archiwaliów związanych z prowincją należy zaliczyć *Acta provinciae* z zapisanymi dziejami zakonu pióra Bartłomieja Bolesławiusza. Ocalał ponadto pokaźny zbiór akt konwentów. Do najcenniejszych zbiorów archiwum należy pochodzący z 1356 r. dokument Kazimierza Wielkiego zezwalający obywatelom Częstochowy na otwarcie huty. R. Szpor podkreślił także źródłowy charakter zbiorów tego archiwum. Było ono wykorzystywane podczas pisania prac: historycznych (przez np. Andrzeja Gołdonowskiego, A. Kordeckiego, Andrzeja Eggerera, Ambrożego Nieszporkowicza, A. Kiedrzyńskiego) i literackich (korzystali z niego np. Józef Ignacy Kraszewski i wspomniany H. Sienkiewicz).

Także zdaniem Zofii Rozanow i Ewy Smulikowskiej⁴⁶ oraz o. Jerzego Tomzińskiego⁴⁷ do najważniejszych zbiorów archiwalnych przechowywanych do dziś w sanktuarium na Jasnej Górze należy zaliczyć: tomy *Księgi cudów*, do których od XVI aż do połowy XVIII w. wpisywano cuda i łaski uzyskane za wstawieniem Matki Boskiej Częstochowskiej, będące znakomitym źródłem informacji na temat maryjnej pobożności; ponadto iluminowane rękopisy, w tym *Brewiarz*,

⁴³ Tamże, s. 58.

⁴⁴ R. Szpor, *Jasna Góra po śladach sześćsetlecia*, „Życie i Myśl”, 5 (1978) s. 43-50.

⁴⁵ W. Zaleski, *Jasna Góra 1382-1982*, Łódź 1982, s. 129-132.

⁴⁶ Rozanow, Smulikowska, *Skarby przeszłości*, s. 73-87.

⁴⁷ J. Tomziński, *Jasna Góra. Informator*, Częstochowa 1981, s. 154-156.

wykonany przez włoskich artystów. Odrębnego opracowania doczekał się rękopis mszału *Missale romanum*, opatrzony królewskim herbem Jagiellonów, przechowywany w bibliotece na Jasnej Górze⁴⁸. Analizę oprawy wykonanej przez o. Sebastiana Borkowskiego, ale przede wszystkim miniatur i dekoracji *Mszału* oraz związków jasnogórskiego zabytku z innymi dziełami współczesnego mu miniaturstwa dokonała Stanisława Sawicka. Porównania wykonano na podstawie mszału przechowywanego w Archiwum Kapituły Krakowskiej na Wawelu (takie same wymiary, podobne pismo – minuskuła gotycka oraz dekoracje). Dzięki analizie S. Sawicka wyciągnęła wnioski, że jedna z miniatur w rękopisie jasnogórskim jest powtórzeniem miniatury z mszału krakowskiego. Podobieństwo to pozwoliło w przybliżeniu określić czas powstania kodeksu z Jasnej Góry na okres pierwszego piętnastolecia XVI w. Z kolei celem badań Barbary Miodońskiej stało się wyjaśnienie powiązań *Mszału* z krakowskimi warsztatami iluminatorskimi oraz sprostowanie niektórych ustaleń S. Sawickiej⁴⁹. Autorka wyróżniła w *Mszale* jasnogórskim oraz w *Pontyfikale* Erazma Ciołka miniatury, które jej zdaniem były pracami tego samego artysty, niezwykle wysoko ocenianego za kunszt malarski, stosowaną kolorystykę oraz technikę wykonania obrazów. Te właśnie elementy pozwalają łączyć osobę anonimowego iluminatora z ilustratorami *Kodeksu* Baltazara Behema, choć te podobieństwa nie dowodzą rzecz jasna, że iluminator *Mszału* i *Pontykalu* wywodził się z kręgu warsztatu *Kodeksu* Behema. Na podstawie nowego wnioskowania, opartego na porównaniu elementów zdobniczych oraz samego tekstu dzieła, B. Miodońska spróbowała także nieco uściślić datę powstania *Mszału*, przesuwając ją – wobec chronologizacji S. Sawickiej – na drugie pięćlecie XVI w.

Oddzielnego opracowania doczekały się również diariusze oblężenia Jasnej Góry w 1771 r., gdy załoga konfederatów pod wodzą komendanta Kazimierza Pułaskiego walczyła z wojskami rosyjskimi Iwana Drewitza⁵⁰. Ta dwutygodniowa obrona należała do przełomowych wydarzeń konfederacji barskiej, zilustrowanej i udokumentowanej w rękopiśmiennej literaturze okolicznościowej. Jacek Wójcicki starał się wykazać zmiany jakie następowały w treści kolejnych diariuszy; zniekształceniom ulegały np. nazwy miejscowości, nazwiska wojskowych, dane ilościowe – z przyczyn propagandowych zawyżano liczbę wojsk przeciwnika, a własne straty pomniejszano. Materiału do tego porównania dostarczyły czasopisma i inne publikacje z XIX w., można je jednak traktować jako wierne kopie manuskryptów.

Z kolei katalog zbioru nut kapeli jasnogórskiej, opatrzony wstępem zawierającym omówienie historii tej kolekcji, próby jej uporządkowania i skatalogowania przygotował Paweł Podejko⁵¹. Dzieło to uzupełniła Maria Pielech, a zebrany

⁴⁸ S. Sawicka, *Nieznaný krakowski rękopis iluminowany z początku XVI wieku*, w: *Studia renesansowe*, red. M. Walicki, t. 2, Wrocław 1957, s. 5-90.

⁴⁹ B. Miodońska, *Iluminator Mszału jasnogórskiego i Pontykalu Erazma Ciołka*, „Rozprawy i Sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie”, 9 (1967) s. 51-77.

⁵⁰ *Diariusze oblężenia Jasnej Góry w roku 1771*, oprac. J. Wójcicki, „Napis”, 6 (2000), s. 55-88.

⁵¹ P. Podejko, *Katalog tematyczny rękopisów i druków muzycznych kapeli wokalnoinstrumentalnej na Jasnej Górze*, Kraków 1992. Por. recenzję tego katalogu D. Idaszak, *Paweł Podejko: Katalog*

w tekście materiał powstał dzięki analizie i licznym porównaniom opublikowanych katalogów oraz niepublikowanych dokumentów przechowywanych w postaci kartotek w Ośrodku Dokumentacji i Badań Dawnej Muzyki Polskiej przy Warszawskiej Operze Kameralnej⁵². Uzupełnienia przygotowane przez M. Pielech dotyczyły głównie „identyfikacji utworów anonimowych, ich weryfikacji, konkordancji z innymi zbiorami polskimi i scalenia rozproszonych elementów poszczególnych źródeł”⁵³.

Drukarstwo na Jasnej Górze

Założona pod koniec XVII w. drukarnia jasnogórska⁵⁴ była przedmiotem niewielkich przyczynków, haseł encyklopedycznych i słownikowych oraz ogólnych zarysów dziejów drukarstwa na terenie Częstochowy, jak np. Witolda Mielczarka⁵⁵. Dopiero badania archiwalne i typograficzne Henryka Czerwienia pozwoliły na opracowanie syntetycznego obrazu tłoczni od jej początków do zamknięcia w 1863 r.⁵⁶. Drukarnia częstochowskich paulinów została otworzona w 1693 r., a więc w okresie, gdy na polskich ziemiach czynnych było jeszcze stosunkowo niewiele stałych zakładów drukarskich⁵⁷. Sporna wśród polskich badaczy data założenia drukarni, została udowodniona przez H. Czerwienia na podstawie analizy typograficznej dzieła o. Grzegorza Tereckiego pt. *Directorium spiritualis vitae FF. Eremitarum, Ordinis S. Pauli Primi Eremitae in Ungaria, Polonia, Croatia, Istria, Svevia, etc. consistentium. Juxta Constitutiones eiusdem Ordinis conscriptum a R.P. Gregorio Teretio priore novitatus in Polonia eiusdem Ordinis. Typis Clari-Montis Domesticis, Anno Domini 1649*, które w tłoczni częstochowskiej ukazało się dopiero w początkach wieku XVIII. Nie znaleziono także potwierdze-

tematyczny rękopisów i druków muzycznych kapeli wokalnno-instrumentalnej na Jasnej Górze. *Jasna Góra, Kraków 1992 Wyd. OO. Paulinów ss. XLII, 885, 1 nlb*, „Muzyka” 4 (1994) s. 133-136.

⁵² M. Pielech, *Uwagi do katalogu tematycznego rękopisów i druków kapeli na Jasnej Górze w opracowaniu Pawła Podejki: (sprostowania i uzupełnienia)*, „Studia Claromontana”, 21 (2003), s. 647-655.

⁵³ Tamże, s. 648.

⁵⁴ W Polskiej Bibliografii Bibliologicznej odnotowano relację z wystawy otwartej w Bibliotece Narodowej 23 października 2003 r., na której przedstawiono m.in. starodruki jasnogórskiej tłoczni. Por. „Dziedzictwo wydawnicze Częstochowy” – wystawa w BN, oprac. Zakład Redakcji Czasopism BN, „Biuletyn Informacyjny Biblioteki Narodowej”, 4 (2003) s. 18-19.

⁵⁵ W. Mielczarek, *Pierwsze zakłady drukarskie i zakłady poligraficzne w Częstochowie*, „Ziemia Częstochowska”, 11 (1976) s. 221-284.

⁵⁶ Ostatni okres działalności drukarni - w XIX w. - jest z kolei przedmiotem niewielkiego opracowania Piotra Pawła Gacha, który na tle działalności zakonu paulinów na ziemiach polskich od drugiej połowy XVIII w. aż do wybuchu I wojny światowej, przedstawił rys historyczny drukarni jasnogórskiej, zwracając uwagę na warunki jej rozwoju. P. P. Gach, *Paulini na ziemiach polskich w latach 1773-1914 (zarys przemian)*, „Studia Claromontana”, 7 (1987) s. 290-313. Na s. 309-310: *Drukarnia jasnogórska*.

⁵⁷ H. Czerwiński [Czerwień], *Założenie drukarni paulinów na Jasnej Górze*, „Studia Claromontana”, 8 (1987) s. 204-220.

nia istnienia drukarni przed 1692 r. w żadnych materiałach archiwalnych. Należy więc sądzić, że o początkach typografii informują same druki, z których najstarsze ukazały się właśnie w 1693 r.

Założycielem drukarni był o. Mikołaj Szotarewicz, prowincjał jasnogórski, choć trzeba przyznać, że inni paulini, jak np. o. Bartłomiej Szotarewicz czy o. A. Nieszporkowicz, sprzyjali temu dziełu. Jak wynika z badań H. Czerwienia jedną z przyczyn powołania zakładu drukarskiego był intensywny rozwój całego zakonu na ziemiach polskich w drugiej połowie XVII w. Nie bez znaczenia był też fakt, że sanktuarium maryjne było miejscem licznych pielgrzymek, a pątnicy nabywali pamiątki, w tym piśmiennicze.

Przedmiotem rozważań H. Czerwienia były nie tylko dzieje powstania drukarni, ale również wyposażenie i funkcjonowanie giserni i zakładu introligatorskiego, opracowującego dokumenty na potrzeby typografii⁵⁸. Autor szczegółowo przedstawił warunki pracy w zakładzie, poczynawszy od scharakteryzowania źródeł zaopatrzenia w papier, tekturę do opraw książkowych, farby drukarskie, poprzez zagadnienia zarządzania drukarnią przez jej kolejnych prefektów. Przedmiotem rozważań autora stali się ponadto sami pracownicy drukarni, o których informują księgi rachunkowe oraz metrykalne parafii częstochowskiej⁵⁹.

W swojej monografii *Drukarnia paulinów w Częstochowie w latach 1730-1863* (Bytom 1998) H. Czerwień przygotował również analizy gatunków piśmienniczych i treści produktów drukarni na Jasnej Górze oraz wyglądu druków i zdobnictwa, w tym opraw. Zarówno w monografii, jak i w oddzielnym opracowaniu *Problemy drukarni jasnogórskiej z cenzurą (1692-1864)*, drukowanym w *Studiach bibliologicznych*⁶⁰ H. Czerwień zasygnalizował problemy z cenzurą drukarni jasnogórskiej, które dotyczyły trzech przypadków (przed 1717 r., w 1721 r. oraz w 1839 r.). Autor przedstawił także inne problemy repertuarowe drukarni jasnogórskiej, jak np. te, które wyniknęły po niesłusznym donosie Pawła Szyszkowskiego w 1834 r. na nielegalnie tłoczone pieśni czy po donosie Jana Bayrleina z 1844 r. Druga ze skarg dotyczyła przekładu z języka polskiego na język niemiecki zakazanej książki, wysłania jej potem, wbrew przepisom administracyjnym, na pruski Śląsk do druku.

Konflikt z rodziną Szyszkowskich stał się podstawą kolejnych tekstów H. Czerwienia – samodzielnego, zatytułowanego *Drukarnia Szyszkowskich w Częstochowie w latach 1827-1847*, w którym na tle dziejów mało znanego warsztatu drukarskiego i litograficznego Szyszkowskich ukazał dzieje sporu klasztoru jas-

⁵⁸ H. Czerwień, *Drukarnia paulinów w Częstochowie w latach 1730-1863*, Bytom 1998 [rec. J. Mozga, „Studia Claromontana”, 18 (1998) s. 529-531].

⁵⁹ H. Czerwiński [Czerwień], *Pracownicy drukarni jasnogórskiej*, „Studia Claromontana”, 10 (1989) s. 389-417.

⁶⁰ H. Czerwień, *Problemy drukarni jasnogórskiej z cenzurą (1692-1864)*, w: *Studia bibliologiczne*, T. 5: *Informacja naukowa – bibliotekarstwo – zagadnienia wydawnicze*, red. A. Jarosz, Katowice 1992, s. 151-168.

nogórskiego z nowym wówczas zakładem graficznym w Częstochowie⁶¹ oraz współautorskiego z Magdaleną Kapuśniak⁶².

Znakomitym uzupełnieniem tekstów poświęconych dziejom pierwszej częstochowskiej drukarni jest katalog – *Druki Jasnogórskiej Oficyny w latach 1693-1863* wydany w Coesfeld w 2006 r.⁶³. Katalog ten liczy 1322 opisy bibliograficzne druków, opatrzone adnotacjami zawierającymi krótkie wzmianki na temat wyglądu dokumentów, ich incipity, informacje o dedykacjach, wyjaśnienia treści dzieł, a także wykazy bibliotek posiadających poszczególne druki, wraz z sygnaturami.

Poza tymi kilkoma tekstami, w których omówiono działalność drukarską jasnogórskich zakonników, powstały również opracowania przybliżające repertuar wydawniczy. I tak s. A. Witkowska zarysowała dzieje książki dewocyjnej, związanej z ruchem pielgrzymkowym, drukowanej na Jasnej Górze⁶⁴. Swoje badania oparła na zachowanych egzemplarzach, które stanowią tylko niewielki wycinek tej produkcji. Duża część publikacji została zacytowana, rozproszona lub zniszczona. Większość książek była przeznaczona dla szerokiego kręgu odbiorców tego rodzaju literatury. We własnej drukarni paulini tłoczyli zarówno dzieła z zakresu teologii dogmatycznej i moralnej, służące zakonnikom, jak łacińskie i polskie abecedarium życia duchowego, poradniki dla spowiedników, zbiory kazań na niedziele i święta, na uroczystości maryjne, ponadto żywoty świętych, stanowiące pomoc w posłudze duszpasterskiej, dziesiątki druków poświęconych czci Maryi, kazania, panegiriki, traktaty, poezje, nieodmiennie związane z kultem maryjnym. Dla pielgrzymów drukowano przede wszystkim modlitewniki i przewodniki pątnicze. Ich krótki przegląd daje obraz części repertuaru wydawniczego jasnogórskiej tłoczni.

H. Czerwień oraz M. Kapuśniak przedstawili z kolei dzieje drukowanych na Jasnej Górze szkolnych elementarzy, stanowiących znakomite źródło podtrzymywania ducha polskości na Śląsku⁶⁵. Elementarze drukowano na Jasnej Górze w XVIII i XIX w., na co wskazują archiwalne zapisy w *Wykazie przychodu, wychodu drukarni Jasnogórskiej 1821-1828*, *Wykazie przychodu (rozchodu) drukarni Jasnogórskiej 1828-1838*, *Wykazie przychodu (rozchodu) drukarni Jasnogórskiej 1839-1864*, *Raptularzu przychodu z ksiąg przedanych w Drukarni Jasnogorskiej* oraz w dokumencie zatytułowanym *Drukarnia. Handel książkami 1747-*

⁶¹ H. Czerwień, *Drukarnia Szyszkowskich w Częstochowie w latach 1827-1847*, „*Studia Claromontana*”, 23 (2005) s. 589-620.

⁶² Tenże, M. Kapuśniak: *Drukarnia Szyszkowskich w Częstochowie w latach 1827-1847*, „*Ziemia Częstochowska*”, 31 (2004) s. 13-35.

⁶³ H. Czerwień, *Druki Jasnogórskiej Oficyny w latach 1693-1863*, Coesfeld 2006 [rec.: A. Kamler, *Henryk Czerwień: Druki Jasnogórskiej Oficyny w latach 1693-1863*, w: *Archiwum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae. Herausgegeben von Stanisław Świdziński, Verlag Barmherziger Bund, Coesfeld 2006* s. 3-314, „*Studia Claromontana*”, 26 (2008) s. 598-601].

⁶⁴ A. Witkowska, *Książka dewocyjna w duszpasterskiej posłudze jasnogórskiego sanktuarium w XVII-XVIII wieku*, „*Studia Claromontana*”, 7 (1987) s. 50-60.

⁶⁵ H. Czerwień, M. Kapuśniak, *Elementarze szkolne wydawane w jasnogórskiej drukarni*, „*Studia Claromontana*”, 22 (2004) s. 391-404.

1855. Większość wydanych wówczas elementarzy uległa, podobnie jak i książki dewocyjne, zacytaniu i zniszczeniu, wobec czego nielicznie tylko zachowane egzemplarze oraz wskazane źródła archiwalne stały się podstawą krótkiej charakterystyki treści jasnogórskich podręczników oraz ich klasyfikacji (elementarze do nauki języka łacińskiego, elementarze do nauki języka niemieckiego, elementarze do nauki języka polskiego), opatrzonej wykazem bibliograficznym 77 tytułów.

H. Czerwień jest także autorem niewielkiego przyczynku, w którym scharakteryzował XVII- i XVIII-wieczne dedykacje w drukach, wydanych na Jasnej Górze, a pochodzące od autorów dzieł, od wydawców, prefektów drukarni oraz przeorów jasnogórskiego sanktuarium⁶⁶. Ta wstępna analiza dedykacji stanowiła dla H. Czerwienia podstawę do stwierdzenia, że problem dedykacji był pomijany w dotychczasowych publikacjach. Rozwinięcie rozważań na temat dedykacji w drukach paulińskich ukazało się w 2006 r. pt. *Dedykacje w drukach oficyny jasnogórskiej z końca XVII i XVIII wieku*⁶⁷. Tym razem H. Czerwień opisał formę dedykacji – od bardzo prostych i zwięzłych po szczegółowe, często opatrzone herbami osób, w których można odnaleźć np. informacje o budowie barokowego kościoła z fundacji Denhoffów w Kruszynie. Pojawiały się też dedykacje w formie modlitw, a dla ludzi Kościoła oraz świeckich – pochwalne panegiryki (np. dotyczące życia konsekrowanego, zalet i przymiotów osobistych, pochwały możnych rodów magnackich). Najwięcej miejsca poświęcono kategoriom osób, którym ofiarowywano druki – Najświętszej Marii Pannie, Św. Kazimierzowi królewiczowi, Św. Pawłowi Pierwszemu Pustelnikowi, Św. Tekli, Św. Walentemu męczennikowi czy Św. Katarzynie. Wśród dostojników kościelnych klasztor zdecydował się na zabieganie o poparcie biskupów i kanoników krakowskich, polskich prymasów oraz innych biskupów, także spoza kraju. W kolejnej grupie odbiorców dedykacji wymieniono zakonników, którzy np. przybywali do prowincji polskiej na wizytacje. Dedykowano im najczęściej drobniejsze druki w imieniu studium teologicznego na Skałce lub filozoficznego na Jasnej Górze. Prace ofiarowywano ponadto wybitniejszym prowincjałom polskich paulinów oraz dwóm ksieniom – Kazimierze Sławiankowskiej, przełożonej klasztoru w Ołoboku oraz Zofii Korycińskiej, ksieni klasztoru cysterskiego w Trzebnicy. Do osób szczególnie honorowanych w drukach wydawanych na Jasnej Górze należały też osoby świeckie, czyli fundatorzy paulińskich klasztorów i dobroczyńcy zakonu. Analiza dedykacji ukazała ponadto związki klasztoru jasnogórskiego z pozostałymi klasztorami paulińskimi oraz innymi zgromadzeniami zakonnymi (zwłaszcza pijarami), również związki Częstochowy ze Śląskiem i Spiszem oraz z możnymi rodami magnackimi czy szlacheckimi.

⁶⁶ H. Czerwień, *Dedykacje w drukach oficyny jasnogórskiej z końca XVII i XVIII wieku*, „Prace Komisji Naukowych”, 26 (2002) s. 20-22.

⁶⁷ Tenże, *Dedykacje w drukach oficyny jasnogórskiej z końca XVII i XVIII wieku*, w: *Dedykacje w książce dawnej i współczesnej*, red. R. Ociecek i A. Sitkowa. Katowice 2006, s. 79-92.

Zakończenie

Z przeglądu bibliograficznego można wysnuć wniosek, że mimo istnienia znakomitych publikacji poświęconych bibliotece i książce jasnogórskiej, to tak naprawdę nie zostały one do końca poznane i opisane. Bibliotekarstwo paulińskie na ziemiach polskich cierpi na brak poważniejszych studiów, choć jak widać – poza kilkoma wyjątkami monograficznych dzieł o L. Pietrasa na temat biblioteki jasnogórskiej czy H. Czerwienia o dziejach drukarni – nie brak tekstów przyznawarskich. Zagubienie lub zniszczenie w zawierusze polskiej historii materiałów źródłowych powoduje, że prace badawcze nad książką i biblioteką paulińską są znacznie utrudnione. Toteż podstawowymi źródłami informacji o bibliotekach ojców paulinów są fragmentarycznie tylko zachowane inwentarze i katalogi księżnic, rzecz jasna *Reguła* zakonna, zapiski kronikarskie, zapiski proveniencyjne na starych drukach, w aktach transakcji majątkowych, inwentarze sprzętu klasztornego, listy i księgi rachunkowe.

Należałoby spodziewać się dalszych badań nad repertuarem wydawniczym jasnogórskiej drukarni, w tym literatury okolicznościowej i dokumentów życia społecznego, w czym z pewnością pomoże opublikowany katalog druków jasnogórskiej tłoczni. Badania proveniencyjne powinny z kolei odpowiedzieć na pytania dotyczące recepcji książki paulińskiej i jej czytelnictwa, a takich opracowań do tej pory brakuje. Już dziś wiadomo, że nadal trwają analizy stanu zachowania zbioru bibliotecznego, które być może ujawnią jeszcze kilka ciekawych wątków rozwoju biblioteki ojców paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie, zarówno gdy idzie o początki gromadzenia zbiorów książkowych w klasztorze, jak i trudne losy księżnicy w okresie utraty przez Rzeczypospolitą wolności. Należy też oczekiwać dalszych, pogłębionych badań nad samymi zasobami bibliotecznymi, nad zawartością treściową zbiorów jasnogórskich, traktowanych dotychczas jednak marginalnie, oraz nad pojedynczymi, wyjątkowymi zabytkami, bo przecież cytując L. Ogiermana „Historycznie ukształtowane zasoby tej biblioteki, ich wielkość i tematyka, zdecydowanie wykraczają poza obowiązki zakonne jej gospodarzy. Zachowany zabytkowy kształt tej biblioteki sprawił, że w tym narodowym sanktuarium ukształtował się bibliotekoznawczy ośrodek naukowy, dostępny nie tylko dla społeczności paulińskiej”⁶⁸.

⁶⁸ Ogierman, *Drukarze i nakładcy*, s. 5.

**„THE POLISH BIBLIOGRAPHY OF BIBLIOLOGY” AS A SOURCE
FOR THE HISTORY OF THE BOOKS AND THE LIBRARY
OF THE JASNA GÓRA MONASTERY**

Summary

The paper focuses on the bibliography concerning the issue of the books and the library in the Jasna Góra Monastery. The author used fifty-eight texts (books, magazine articles and publications included in part-works), which were found in *The Polish Bibliography of Bibliology* in printed (1937-2007) and electronic (1995-) versions. The material was divided into four thematic groups: *The library of the Jasna Góra Monastery*, *Library Collections in Jasna Góra in Częstochowa*, *Manuscripts and archive material in Jasna Góra*, *Printing industry in Jasna Góra*. The work also presents the research problems already discussed by the researchers, such as the history of the library in 17th and 18th centuries (Fr. Leander Pietras, Fr. Jarosław Łuniewski), the iconographic program of the library interior (Anna Stępnik, Mariusz Karpowicz), the protection of the collections (Leonard Ogierman), the history of the Pauline copyists and their works (Fr. Janusz Zbudniewek) and the history of the printing house of Jasna Góra and its products (Henryk Czerwień). The existing studies should be regarded as rich but still insufficient.

Translated by Aneta Kiper